

Erkki Itkonen 26. 4. 1913— 28. 5. 1992

Muistopuhe 15. kesäkuuta 1992 Töölön kirkon seurakuntasalissa Erkki Itkosen siunaustilaisuuden jälkeen

PERTTI VIRTARANTA

Erkki Itkonen syntyi v. 1913 Inarissa, mutta tutuksi Inari ja muu Lappi tuli hänelle vasta myöhemmin, opiskeluaikana ja sen jälkeen. Isä, Inarin kirkkoherra Lauri Arvid Itkonen, nimitettiin ilmoittautumisensa perusteella Vihtiin v. 1914; Vihti oli ns. keisarinpitäjä, johon vähintään kahdeksan vuotta kaukaisessa Inarissa palvellut sielunpaimen voitiin nimittää ilman hakua ja vaalia. Isä oli varsinaisen toimensa ohella myös tutkija, erityisesti perehtynyt heprean kieleen. Hänen erikoisalansa oli Vanhan testamentin metriikka. Sitä tutkiessaan hän kävi Inarista käsin kahdesti Leipzigissä kuuluisan foneetikon ja filologin Eduard Sieversin johdolla opiskelemassa. Hän oli, Sieversin tavoin, sitä mieltä, että Vanhan testamentin kirjat ovat olleet runomittaisia. Tässä mielessä kirkkoherra Itkonen tutki erityisesti Jesajan kirjan metriikkaa ja julkaisi siitä useita tutkimuksia. Juuri tämän, isälle rakkaan tutkimuskohteen mukaan perheen kuopus sai toiseksi nimekseen Esaias.

Vihdissä viisivuotias Erkki koki omassa perhepiirissään syvän järkytyksen, jonka vaikutus oli kestävä koko elämän ajan. Kapinakeväänä 1918 eräät punaiset, pari vihtiläistä etunenässä, veivät mukaansa vanhemman veljen Arvo Johanneksen, joka oli melkein valmis

luonnontieteiden maisteri, pikkuveljelle hyvin rakas, ja ampuivat hänet.

Vihdissä Erkki kävi kaksi vuotta »pikkukoulua» ja vain vuoden kansakoulua, kun hänet v. 1922 lähetettiin yhteiskouluun Lohjalle. Kouluaikaansa hän muisteli mielellään, samoin rehtori-pariskuntaa Väinö ja Liisa Hirsjärveä ja muita opettajia. Hän kunnostautui urheilussa, oli koulunsa mestari kolmilokassa ja korkeushypyssä, mutta lukemista hän todella harrasti. Hän kertoi lukeensa tavattoman paljon, keskimäärin romaanin päivässä, ja lainanneensa kirjoja kirjastosta ja yksityisiltä. Myös runoutta hän luki, erityisesti tulenkantajien runoja, joita sopivan tilaisuuden tullen mielellään laususkeli vielä paljon myöhemminkin. Runoja hän kirjoitti itsekin, ja niillä hänet kelpuutettiin Nuoren Voiman Liiton jäseneksi.

Isä kuoli Erkin ollessa 12-vuotias; äiti sai asua Vihdin pappilassa vielä kaksi ns. armovuotta. Vuonna 1927 tuli muutto Lohjalle. Perheen taloudellinen tila heikentyi suuresti, mutta Erkki Itkonen tuli loistavin arvosanoin ylioppilaaksi ja lähti syksyllä 1930 Helsinkiin opiskelemaan, velkavaroin. Päämääränä hänellä oli sanomalehtimiehen ura. Sitä varten hän arveli olevan hyödyllistä opiskella suomen kieltä. Näissä merkeissä hän meni myös kansanrunouden professorin A. R. Niemen luennoille. Niemi valitti vähille kuulijoilleen, ettei hänen aineensa juuri ketään enää kiinnostanut. Melkein säälistä — niin Erkki sanoi — hän ryhtyi opiskelemaan suomalaista ja vertailevaa kansanrunoudentutkimusta, vieläpä pääaineenaan. Hän kirjoitti oivallisen pro gradu -tutkimuksen A. A. Bore-

Katsauksia

niuksesta, aiheesta jota Väinö Salminen oli hänelle suosittanut. Kansanrunoudentutkimuksen ohella hän opiskeli suomea ja suomalais-ugrilaista kielen-tutkimusta ja suoritti kaikissa kolmessa aineessa ylimmän arvosanan. Lähinnä taloudellisista syistä hänen oli opiskeltava ahkerasti, valmistuttava nopeasti. Siksi hän ei osallistunut osakuntansa toimintaan eikä muuhunkaan ylioppilas-elämään.

Jo opiskeluaikanaan Erkki Itkonen työskenteli lappalaisten parissa kahtena kesänä Inarissa, jossa hänen vanhempi veljensä Tuomo oli kirkkoherrana. Vuodesta 1933 hänellä oli Helsingissä kielimestarina erittäin älykäs, paljon tietävä tunturilappalainen Juhani Nuorgam, jonka professori Frans Äimä oli hankkinut fonetiikan laitoksen vahtimestariksi ja samalla kielenoppaaksi.

Erkki Itkonen valmistui fil. kandidaatiksi syksyllä 1933. Samana vuonna ilmestyi hänen ensimmäinen tutkielmansa Virittäjässä; se käsitteli erästä suomalaislappalaista päähineen nimitystä. Setälä oli parhaillaan etsimässä assistenttia johtamaansa Suomen suku -tutkimuslaitokseen, ja tämä Virittäjän artikkeli kiinnitti hänen huomionsa – seurauksena se että Erkki Itkonen aloitti työnsä Järvenpään Toimelassa 15. 9. 1934. Toimelan kausi oli nuorelle maisterille antoisaa aikaa. Työtä tehtiin ahkerasti, kävi merkittäviä vieraita, joita assistentitkin, Elvi Pakarinen (myöh. Erämetsä) ja Erkki Itkonen, tapasivat. Seurusteluun isännän kanssa oli tilaisuus ruokapöydässä sekä iltaisin, jolloin Setälä istui nojatuolissaan, usein torkahdellenkin, mutta aina hän tuntui silti kuulevan kaiken.

Näin jatkui Toimelassa 8:nteen helmikuuta 1935. Silloin Toimelan isäntä Helsingistä Kalevalaseuran kokouksesta palatessaan kuoli junassa.

Erkki Itkosen työ Suomen suku -tutkimuslaitoksessa jatkui piakkoin uusissa tiloissa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran talon yläkerrassa, esimiehenä nyt

Y. H. Toivonen. Työ oli etymologisen sanakirjan aineksen keruuta ja analysointia. Muu tieteellinen harrastus keskittyi lapin kieleen. V. 1935 kesäkuusta joulukuuhun asti Erkki Itkonen teki kenttätöitä inarinlappalaisten keskuudessa Länsi-Inarissa ja Itä-Inarin Nellimissä sekä Paatsjoen kolttien parissa Kolttakönkäällä. Seuraavana vuonna hän vielä syvensi inarinlapin tuntemustaan ja tutki Nellimissä koltanlapin kekeistä murretta, Suonikylän murretta. Keräämänsä aineksen perusteella hän kirjoitti laajan väitöskirjan itälapin voikaaliston historiasta. Teos ilmestyi 1939, ja pian sen jälkeen hänet nimitettiin suomalais-ugrilaisten kielten dosentiksi. Tutkimuksen jatko-osa, itälapin kvantiteettisysteemin rakenteen ja synnyn kuvaus, oli tekijälle raskas urakka. Neljään kertaan hän sen kirjoitti, mutta niinpä teos onkin saavuttanut lappologien piirissä pysyvän maineen. Teos valmistui 1946.

Lapin kenttätutkimuksiaan Erkki Itkonen pääsi jatkamaan Suomalais-ugrilaisten Seuran apurahan turvin vuodesta 1950 alkaen, tällä kertaa inarinlapin parissa, päämääränään sanaston tallennus. Hänen parhaita kielenoppaitaan olivat kouluja käymätön pienen korpitalon isäntä Uula Morottaja sekä Iisakki ja Aili Paadar; viimeksi mainittu oli Helsingissä sanakirjatyötä varten 9 kuukautta. Neliosainen Inarinlapin sanakirja valmistui 1991. Pitkäjänteisessä, raskaassa työssä Erkki Itkosta autoivat Raija Bartens ja Lea Laitinen. Sanakirjassa on mukana myös muiden inarinlappia tutkineiden tietoja A. V. Koskimiehestä ja Frans Äimästä alkaen, mutta aineiston pääosa on Erkki Itkosen muistiin merkitsemää. Tämä pienen mutta yhä elinvoimaisen kielimuodon dokumentti saa piakkoin jatkoksi vankan kokoelman Erkki Itkosen tallentamia inarinlappalaisia tekstejä; sen on Suomalais-ugrilainen Seura ottanut julkaisuohjelmaansa.

Lappalaisista Erkki Itkosella oli yleensä vain myönteistä sanottavaa. Ei

hänellä ollut suuria vaikeuksia kielimes-tariensakaan kanssa, vaikka yhteiset työpäivät venyivät usein pitkiksi ja koet-telivat kielenoppaan kärsivällisyyttä. Ehkä tämä helppous, näin hän arveli, johtui siitäkin, että tiedettiin hänen ole- van Inarin entisen kirkkoherran poika. Erkki Itkosen mielestä lappalaiset ovat ahkeria, omalla tavallaan. He ovat säy-seitä, eivät tappele. Eikä häntä häirinnyt sekään, että jotkut heistä ovat hyvin suurpiirteisiä aikamäärien suhteen: lu- paavat tulla huomenna, tulevatkin yli- huomenna.

Lappalaisten asiaa Erkki Itkonen ajoi vuosikymmenet uuraasti ja pyyteettö- mästi. Lapin Sivistysseurassa hän toimi tehokkaasti. Hän oli Sabmelaš-aikakaus- lehden toimittajana 1934–66 hankkien siihen kirjoituksia, joiden kieliasusta piti huolta, ja kirjoittaen paljon itsekin. Si- vistysseuran puheenjohtajana hän oli 1957–72.

Miten syvällisesti Erkki Itkonen eläy- tyi lappalaisten historiaan, perinteeseen ja muuhun kulttuuriin, siitä ovat osoi- tuksena monet hänen tyylillisestikin nau- tittavat artikkelinsa, sellaiset kuin esim. Lappalaisten esihistoria kielitieteen va- lossa (1961), Lappalainen kansanrunous (1963), Suomenlappalaisia kirjailijoita (1971), Hajahuomioita lappalaisten pe- rinteestä (1974). Nämä eri tahoilla ilmes- tyneet tutkielmat olisi saatava yksien kansien väliin.

Jatkosodan aikana Erkki Itkosen tut- kimuskenttä avartui merkittävällä taval- la. Hän saattoi tehdä muistiinpanoja mordvaa ja tšeremissiä puhuvilta sota- vangeilta Hangon sotavankileirillä ja Helsingin keskusvankilassa. Kuuluu tie- teenalamme senaikaisiin kulttuurikuviin, että kun Erkki Itkonen teki tšeremissiso- tavangeilta muistiinpanoja, haastatteli hänen tuleva pitkäaikainen työtoverinsa Aulis J. Joki naapurisellissä koillisturk- kilaisiin heimoihin kuuluvia šoorin ja sagain kielen puhujia.

Sota-ajan muistiinpanot antoivat he- rätteitä lukuisille Erkki Itkosen äänne-

opillisille, muoto-opillisille, sanastollisille ja syntaktisille tutkimuksille, joissa lapin ohella mordva ja tšeremissi näyttelivät keskeistä osaa. Suomalais-ugrilaisen vo- kaaliston selvittelyssä saivat urauurtavan aseman varsinkin hänen laaja tutkimuk- sensa kielikunnan vokaaliston historiasta erityisesti mordvan valossa (1946) sekä toinen laaja tutkimus tšeremissin ja permiläisten kielten vokaaliston kehityk- sestä (1954). Hänen tšeremisseiltä tallen- tamansa runsas aines tulee tietenkin mukaan valmisteilla olevaan tšeremissin eli marin sanakirjaan. — Syrjäniä hän opiskeli mm. syntyperäisen komin, kir- jakauppias I. Mössegin johdolla. Tärkeä oli myös se tutkimusmatka, jonka hän v. 1957 sai tehdä syrjäniä maille.

Erkki Itkosen tiedot ja näkemykset kielestä ulottuivat syvälle ja laajalle. Tämä kävi selväksi sille salintäyteiselle yleisölle, joka kuunteli keväällä 1963 hänen studia generalia -luentosarjaansa. Luennot ilmestyivät myöhemmin (1966) kirjana. Teos »Kieli ja sen tutkimus» on mainio opas kielitieteen keskeisiin ky- symyksiin; tekijä on vaikeita kysymyksiä havainnollistanut etenkin suomalais- ugrilaisista kielistä otetuina esimerkein.

Se valtava tietomäärä, joka Erkki It- koselle vuosien kuluessa kertyi, koitui Etymologisen sanakirjan hyväksi. Tä- män työn johdossa hän oli Y. H. Toivo- sen kuoltua, ja sen hän yhdessä Aulis J. Joen ja Reino Peltolan kanssa saattoi loppuun. Kun siitä ryhdyttiin valmista- maan uutta laitosta, »Suomen sanojen alkuperä» -teosta, hän oli tieteellisenä johtajana ja artikkelien kirjoittajana — voimme sanoa: elämänsä loppuun saak- ka, sillä vielä 19. toukokuuta hän oli työpaikallaan, ja silloin hän myös hyvä- teli työtoverinsa.

Erkki Itkosen v. 1939 alkanut yliopis- tonopettajan ura kesti vuoteen 1963, jol- loin hänet nimitettiin Suomen Akate- mian jäseneksi. Dosenttina ja v:sta 1950 professorina toimiessaan hänellä oli laa- ja-alainen luento-ohjelma, se ulottui la- pin, mordvan, tšeremissin ja syrjäniä

Katsauksia

kursseista suomalais-ugrialaisten kielten äännehistoriaan, morfologiaan ja syntaksiin. Lapin opintojen avuksi hän laati yliopistollisen oppikirjan (1960). Vielä akateemikkona hän luennoi Helsingin yliopistossa, viimeksi suomalais-ugrialaisten kielten vokaaliston historiaa lukuvuoden 1967–68. Minulle hän mainitsi, että erityisen mieluisaa hänelle oli valmistaa luentosarjaa vertailevan historiallisen lauseopin alalta.

Alansa keskeiseen seuraan, Suomalais-ugrilaiseen Seuraan, Erkki Itkonen kuului 57 vuotta. Tästä ajasta hän oli seuran toimimiehenä 33 vuotta, viimeksi esimiehenä 1968–78, jonka jälkeen hänet valittiin seuran kunniajäseneksi. Seuralle läheisen aikakauskirjan *Finnisch-ugrische Forschungenin* päätoimittaja hän oli neljännesvuosisadan (1964–88).

Erkki Itkosen henkilökuvaan eletyt vuodet toivat oman värinsä. Jotkut

meistä muistelevat hänen usein huumorin sävyttämiä, eläytyviä kertomuksiaan Lapin-matkoilta. Muistelemme myös hänen osuvia, hyväntahtoisia luonnehdintojaan alamme tutkijoista. Vuosien mittaan ja monien ikätoverien jo väistytyä hän näytti usein vetäytyvän omiin mietteisiinsä, mutta ei hän karttanut seuraa. Mieleen jäivät viimeksi ne Kotuksen neljännen kerroksen puoli kahden kahvitilaisuudet, joihin hän täsmällisesti tuli, yhä hidastuvin askelin. Hyväntahtoisesti hän kuunteli Suomen suku -tutkimusarkiston ja Karjalan kielen sanakirjan nuorison haasteluja. Noissa kahvitilaisuuksissa vierailija aisti sen arvonannon, joka henki pöydän päässä istuvaa akateemikkoa kohtaan. Erkki Itkonen nautti kaikkien meidän kunnioitustamme paitsi tutkijana myös ihmisenä. Hänen muistonsa meidän mielesämme on kaunis ja velvoittava.